

Уляна Хамар

ХАМАР Уляна Вікторівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри історії філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Сфера наукових інтересів – історія античної та української філософії.

АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОБҐРУНТУВАННЯ ЗНАНЬ АРИСТОТЕЛЕМ

На основі опрацювання праць Аристотеля виявлено випадки коли він доводить такі положення, які в подальшому виявилися фактично хибними. Продемонстровано, що подібна еристичність була властива також працям його вчителя Платона. Проаналізовано причини цього явища. Обґрунтовано, що воно зумовлене тим, що реально діючим критерієм істинності знань була відповідність їх онтологічній концепції. Це допускало обґрунтування шляхом не цілком коректних доведень з метою пояснення явищ, у сподіванні, що відповідність онтологічній концепції повинна стати гарантом того, що дане конкретне пояснення має виявитися істинним.

Ключові слова: Аристотель, метод пізнавальної діяльності, критерій істинності.

Під час ознайомлення сучасного читача з працями античних філософів виникає усвідомлення відмінностей тогочасних наукових праць від сучасних, а це, в свою чергу, викликає потребу пояснити суть і причини цих відмінностей. Йдеться не про те, що значна частина тогочасних пояснень сприймається сьогодні на перший погляд як щось примітивне (ці пояснення виявляються надто далекими від реальності, про яку ми знаємо завдяки сучасному стану наукових знань). Адже зрозуміло, для того, щоб отримати знання про те, якою є дійсність насправді, треба було насамперед сформулювати припущення, переважна кількість яких з часом повинна виявитися хибною. Тож, якими б далекими від дійсності не були припущення, вони повинні були бути сформульованими для того, щоб колективна пізнавальна діяльність людей дійшла до формулювання таких припущень, які унаслідок перевірки виявляться істинними. До істотних відмінностей між

© У. В. Хамар, 2016

<http://doi.org/10.5281/zenodo.208834>

сучасним і тогочасним пізнанням, яку важливо зрозуміти, належить інше. Сучасне наукове пізнання чітко відмежовує: ось це знання ми вважаємо підтвердженим, прийнятим як достовірне, а ось це знання є лише ймовірне (припущення). Напротывагу цьому, в добу Античності досить часто можна натрапити на випадки не просто формулювання фактично хибних знань, а їх доведення. Отже, те пояснення, яке сучасний науковець подає як припущення, тогочасний автор подавав як положення, до якого наводив доведення, на підставі якого стверджував факт істинності згаданого положення. Власне «дисонанс» під час читання античних текстів часто виникає через те, що античні автори наводили доведення пояснень, на підставі яких оголошували ці пояснення доведеними, істинними, тоді як сучасний читач знає, що вони є насправді хибні. (Відповідно, це відчуття «дисонансу» не виникало б, якби тогочасні автори подавали такі пояснення як припущення, а не як доведені факти). Для аналізу причин описаного явища візьмемо праці Арістотеля, який належить до тих, чії праці прямо чи непрямо справили величезний вплив на пізнавальну діяльність у переважній частині галузей знань людства.

Аналіз античної філософії став предметом великої кількості досліджень. Зокрема, в числі загальних особливостей пізнавальної діяльності, які будучи властивими всім давньогрецьким філософам повинні бути властивими в тому числі Арістотелю, відзначають такі.

1. Насамперед доцільно відзначити головну відмінність давньогрецької філософії від дофілософських пояснень світу. Едуард Целлер [1] зазначив, що до греків ніхто не давав природного пояснення речей. Крім того, описуючи початкові етапи становлення давньогрецької філософії, він відзначив, що паралельно з релігійним супроводом моральнісних проблем (йдеться про період семи мудреців), у стародавніх греків почало розвиватися суто логічне моральнісне розмірковування, тобто йдеться про формування раціональних, свідомо обґрунтовуваних пояснень спостережуваних явищ. Цю раціональність пізнавальної практики понині прийнято головною особливістю пізнавальної діяльності стародавніх греків [2].

2. Загальний метод пізнання охарактеризував Ганс Арнім: «Космологічні гіпотези виникли з неповних, неправильних чи хибно витлумачених спостережень за допомогою сміливих узагальнень і умовиводів за аналогією» [3, с. 118]. Отже, методами пізнання були методи узагальнювальної індукції та аналогії.

3. Важливими характерними рисами давньогрецької пізнавальної діяльності є такі характеристики як умоглядність (спекулятивність) та споглядальність.

Теологічні й космологічні пояснення світу (і ті, які ґрунтувалися на міфології, і ті, які ґрунтувалися на раціональних поясненнях) Едуард Целлер називає, відповідно, дофілософськими і філософськими умоглядами (спекуляціями). Дослівно умоглядити – це глянути подумки, отже, йдеться про формування знань, не пов'язане з органами відчуттів. Отже, спекулювання (умоглядіння) – це процес формування пояснень за допомогою яви.

Під час аналізу давньогрецької філософії Е. Целлер також часто використовував термін споглядання. В цьому разі йдеться про особливість пізнавальної діяльності, яка характеризується пасивністю суб'єкта пізнання по відношенню до об'єкта пізнання. Під час відзначування особливостей античної філософії дуже часто послуговувався терміном споглядання також Вільгельм Віндельбанд [4].

Безпосереднє споглядання, на думку Фрідріха Енгельса [5], було, з одного боку, недоліком, порівняно з концепціями наступних періодів розвитку пізнання (оскільки інструментарій пізнавальної діяльності був обмежений), а з іншого – перевагою, оскільки в основі пояснень лежали узагальнення спостережуваного, досвіду.

4. Ще одна особливість пізнавальної діяльності доби Античності полягає в специфічній послідовності пізнавальних дій щодо різних ступенів загальності знань: спочатку пізнавали найзагальніше, а потім ці знання використовували для пояснення конкретних явищ. Зокрема, Владислав Татаркевич відзначив [6], що давньогрецькі філософи формулювали загальні принципи і застосовували їх для пояснення спостережуваних явищ.

Окрім цих особливостей пізнання, характерних для античності, методології Арістотеля були притаманні також індивідуальні особливості. Зокрема, в «Другій аналітиці» він сформулював, яким повинен бути науковий метод (на підставі певних примітивних істин за допомогою силогізмів повинно бути отримане нове знання). Водночас, ця його методологія різко контрастує з його пізнавальною практикою, зокрема в працях, які стосуються фізики, біології [7]. Розмірковуючи над аналізом порожнечі (згідно з Арістотелем, порожнечі не може існувати) дослідники зазначають щодо Арістотелевого аналізу цієї проблеми таке: «У цьому аналізі немає жодних експериментів, жодних вимірювань, і жодних спостережень крім таких зі звичного щоденного досвіду. Те, що ми маємо, є дослідженням описів руху, і припущень, які лежать в основі цих описів» [7, с. 11].

Водночас проблема, описана на початку публікації, не привернула до себе належної уваги дослідників, тож завданням цього дослідження є пошук пояснення такого явища, як подання античними авторами,

зокрема Арістотелем, як доведених тих фактів, які насправді не є доведеними.

Перш ніж аналізувати праці Арістотеля, доцільно показати, що його вчителю Платону також була властива певна еристичність. Його не можна абсолютно протиставляти софістам, в тому сенсі, що софістам була притаманна еристичність, тобто намагання здобути перемогу в суперечці, переконати, нав'язати свій погляд не обмежуючись коректними обґрунтуваннями.

У Платона натрапляємо на велике поширення еристичної методики. В його діалогах міститься велика кількість силогістичних міркувань і значна їх кількість підпорядкована отриманню висновків, які подані як істинні, оскільки є продуктами виведення, тоді як насправді ці висновки не є належним чином обґрунтовані. Проаналізуємо ланцюги міркувань, якими Платон обґрунтовує безсмертя душі (схеми міркувань Платона виділено курсивом) [8].

1. Протилежне виникає з прилежного. Отже живе виникає з мертвого. Процес виникнення також протилежний до вмирання і таким протилежним процесом до вмирання є оживлення. Тож, якщо живе – це те, що має душу, то оживлення це процес наділення мертвого душею, а для цього душа повинна існувати до акту наділення тіла душею. Отже, вона вічна.

Справді, в природі постійно відбуваються процеси створення живого, для прикладу живими організмами. Однак з цього не випливає, що душа існує вічно, – вона може бути результатом виникнення.

2. Коли дитина порівнює предмети за розміром і констатує, що один більший від іншого, то це означає, що ідеї (тобто поняття) рівного (в сенсі однакового за розміром), більшого повинні існувати до народження дитини (яка згадує ті знання, які містилися в душі, втілений в дитину під час народження). Отже, вмістилище цих знань (тобто душа) повинно існувати до народження, а отже душа існує вічно.

Справді, для того, щоб кваліфікувати внаслідок порівнювання, що одне є більше від іншого чи однакове за розміром, треба володіти цими поняттями до акту порівнювання. Однак це не означає, що до акту народження. Ця помилка є наслідком того, що Платон не розглядає як імовірні якісь інші варіанти виникнення знань, наприклад, що знання здобувається не пригадуванням, а навчанням чи особистим пізнанням.

3. Є об'єкти видимі і невидимі. Видимі змінюються, а невидимі не змінюються. Отже, невидимі – вічні. Оскільки душа невидима, то вона вічна.

Якщо щось перебуває у незмінюваному стані, то це не означає, що воно вічне. Крім того, у цих міркуваннях бракує аргументів щодо не-

змінюваності душі. А якщо цей факт не є доведеним, то і міркування в цілому є лише припущенням.

4. Парність і непарність є протилежними властивостями. Проявом парності є число 2, а проявом непарності – число 3. Парне число не може стати непарним (словами Платона: парне не приймає непарного і навпаки).

Аналогічно до парності і непарності є життя і смерть. Проявом живого є душа. Подібно до того, як прояв парності число 2 не може стати непарним, так і душа, як прояв життя, не може набути властивості бути мертвою. Оскільки ж вона не може вмерти, то душа існує вічно.

Це міркування за аналогією, яке дає у своєму наслідку тільки припущення, а не гарантовану істину.

Платон «підганяє» пояснення під якісь попередньо сформовані погляди. Неважко виявити, про які саме погляди йдеться. Йдеться про онтологічну концепцію, відповідно до якої Платон будує всі пояснення конкретних явищ.

Праці Арістотеля, який охопив своїми поясненнями всі галузі знань, дають величезний матеріал з прикладами, коли певні пояснення штучно, некоректно обґрунтовуються відповідними їм іншими поясненнями, і цим міркуванням Арістотель надає статус доказовості. Візьмімо, для прикладу, його погляди в галузі астрономії чи фізики (частково він перейняв їх у своїх попередників, а частково формував сам):

Земля розташована в центрі просторово скінченного світу. Зорі приєднані до сфери (неба), яка здійснює добове обертання навколо Землі; планети прикріплені до своїх прозорих сфер, і рух кожної планети визначається як рухом зовнішнього неба з зорями, так і низкою сфер, які забезпечують своєрідність руху цієї планети. Світ поділений на підмісячну сферу, де є чотири елементи (земля, вода, повітря, вогонь), та надмісячну (створену з першого тіла – «ефіру»). Чотири тіла мають строго фіксоване розташування. Оскільки в центрі світу розташована твердь земної сфери, водойми – на поверхні, повітря – вище, а вогневі явища – ще вище, то ці природні місця і детермінують всі види переміщення і зміни – тверде тіло падає, бо його природне місце знизу; коли розпалити багаття, то язики полум'я рухаються вгору, бо природне місце вогню нагорі.

Всі ці міркування відкинула сучасна наука. І в цьому не було нічого незрозумілого, якби Арістотель не подавав згадані знання як доведені. Розгляньмо декілька прикладів, з тієї великої кількості прикладів, яку можна навести. Візьмімо, для прикладу, міркування Арістотеля, якими він переконує читача в тому, що існує ефір (схеми міркувань Арістотеля виділено курсивом) [9].

1. Тіла можуть бути простими і складеними з простих. Подібно рухи можуть бути простими (уверх, протилежний до нього рух униз і рух по колу) і складеними з простих. Водночас простим тілам властиві тільки прості рухи: природний рух (для землі і води це рух згори вниз, тобто до центру, а для повітря і вогню властивий природний рух знизу вверх, тобто від центру. Певний час вони можуть примусово зазнавати неприродного протилежно спрямованого руху, але потім все одно завдяки природному руху спрямовуються до свого природного місця.

Потреба в ефірі випливає з такого. Для кожного з чотирьох тіл рух по колу не може бути, скажімо, протиприродним, бо кожне тіло повинно мати тільки один протилежний (тобто в такому разі – природний) рух, *а оскільки переміщення вверх і вниз є взаємопротилежні, то спрямованість природного руху для кожного з чотирьох тіл вверх чи вниз означатиме спрямованість протилежного, протиприродного руху у протилежному напрямі, а не по колу.* Тому носієм колового руху повинно бути якесь інше тіло (тобто ефір).

Арістотель не припускає це, а надає наведеним міркуванням статус надійної обґрунтованості: «Зі сказаного з очевидністю випливає, що існує якась тілесна субстанція, відмінна від тутешніх» [9, с. 269^a], тобто розташованих у підмісячному світі. Більше того, він обґрунтовує цей висновок також іншими доведеннями:

2. Оскільки кожен рух є або природним, або протиприродним, то рух який є природним, скажімо для центру землі, є протиприродним для вогню і навпаки. Зважаючи на це, повинно існувати ще щось, природним рухом для чого є рух по колу (отже, доцільно ввести ще одне тіло – ефір).

Арістотель не залишає місця для припущень, що тіло може переміщуватися не через те, що в якомусь місці є його природне розташування, а внаслідок взаємодії, чи внаслідок інерції. Натомість, як і в попередньому випадку, він завершує міркування словами «звідси випливає, що коловий рух ... з необхідністю повинен бути природним рухом якогось іншого тіла» [9, с. 269^b]. Далі ще наполегливіше: «Висновуючи на підставі всіх цих [аргументів], можна, таким чином, переконатися в тому, що окрім тутешніх, перебуваючих навколо нас тіл існує також інше, відособлене тіло, яке має настільки більш цінну природу, [аніж вони], наскільки далі воно розташоване від тутешнього світу» [9].

Розглянемо аргументацію Арістотеля щодо скінченності світу. Схема його міркувань є такою (виділено курсивом).

Тіло, яке рухається до центру (вниз) повинно бути скінченним (оскільки центр є межею його руху). Рух від центру є протилежним рухові до центру. Якщо одна з протилежностей обмежена, то й інша повинна бути обмежена. Отже, світ не може бути нескінченним.

У цих міркуваннях Арістотель застосовує метод аналогії: рух до центру має межу (отже скінченний). Подібним чином, рух від центру також повинен (коректніше було б сказати, може) мати межу. Знову ж таки, метод аналогії дає лише припущення, тоді як Арістотель формулює завершальну частину міркування такими словами: «якщо центр обмежений, то й верхнє місце з необхідністю повинно бути обмежене» [9, с. 273^a]. Далі Арістотель підтверджує категоричність свого висновку: «З мовленого з очевидністю випливає, що нескінченного тіла існувати не може» [9].

Далі Арістотель доводить, чому не може бути декілька небозводів, тобто декількох космосів, які завершує висновком, що внаслідок наведених «аргументів і неспростовних доведень необхідно, щоб і небо було тільки одне, а не декілька» [9, с. 276^b]. Більше того, в дев'ятій главі першої книги «Про небо» Арістотель доводить, що небо не тільки одне, але й те, що кількох не могло б бути. Принагідно доцільно нагадати, що заперечення цих «неспростовних доведень» у добу Відродження мало драматичний характер, хоча покласти відповідальність за це на Арістотеля було б некоректно.

Нанизування подібних прикладів можна продовжувати, однак наведеного достатньо для підтвердження початково висловленого твердження щодо того, що практика наукової аргументації Арістотеля мала компонент еристичності, і що це не було особливістю його пізнавальної діяльності, а було традицією принаймні в класичний період античної філософії. Тому доцільно проаналізувати причини описаного явища.

Для пояснення описаного феномену розглянемо тогочасну пізнавальну практику. Пізнання полягало у формулюванні найзагальніших філософських положень, а потім у формулюванні правдоподібних пояснень конкретних явищ. Для прикладу, Платон спочатку сформував онтологічну концепцію, а вже після цього, у відповідності до неї, конструював пояснення природних явищ у «Тімеї», і така практика була загальною. Чому пізнавали саме так? – Бо іншого шляху не було: не було інструментарію емпіричних досліджень; не було усвідомлення повноти важливості цього способу пізнання (для прикладу, в контексті теорії пізнання як пригадування – адже для вивідання обов'язковим є експеримент, а для пригадування досить споглядати); зневага до експерименту як прояву фізичної діяльності, негідної вільного громадянина. Однак, в античних філософів мали виникати думки про те, яким чином підтвердити правильність, істинність, чинність результатів пізнання. Можна стверджувати, що реально діючим критерієм істинності була відповідність сконструйованих пояснень загальним філософським положенням, онтологічній

концепції. Власне цим можна пояснити допустимість «підтягування» пояснень під онтологію у сподіванні, що така відповідність може також бути гарантом того, що дійсність відповідає побудованим таким чином поясненням. Якщо пояснення, яке філософ сформував так, щоб воно відповідало його онтологічній концепції, могло, і, на його думку, мало б бути правильним, то таке пояснення коректно доводити будьякими способами, сподіваючись, що воно насправді відповідатиме дійсності. Такого, що згадане пояснення колись зможе бути перевіреним і спростованим, вони не приймали, бо такого в практиці античного пізнання не було, а якщо й було, то це були одиничні випадки на фоні іншої загальної пізнавальної практики.

На підставі виконаного аналізу можна зробити такі висновки. В пізнавальній діяльності Арістотеля, використовувався такий підхід до пізнавальної діяльності, відповідно до якого було прийнятним надавати форму доведень тим поясненням явищ дійсності, які відповідали онтологічній концепції автора пояснень, але які насправді не були такими доведеннями, які гарантували істинність висновків. (Є підстави для припущення, що подібний підхід був характерним не тільки для Арістотеля, а для пізнавальної діяльності доби Античності в цілому). Певна раціональність у такому підході є, бо, справді, конкретні знання повинні відповідати загальним знанням, однак цього критерію недостатньо. Іншого ж критерію, критерію емпіричної підтверджуваності античні філософи і не могли реалізувати, і не усвідомлювали (принаймні не декларували). Отже, в умовах накопичення різних, а отже принаймні в чомусь несумісних пояснень, була потреба в критерії істинності, яким в практиці пізнання була відповідність найзагальнішим, тобто онтологічним поясненням світу. Усвідомлення неможливості перевірки пояснень якимось іншим чином і відсутність передбачень того, чи така можливість може з'явитися колись, призвели до формування специфічного для античності методу пізнання: 1) сформувати онтологічну концепцію; 2) побудувати пояснення конкретних явищ, які не суперечили б цій онтологічній концепції; 3) знайти, підібрати доведення для цих пояснень.

Література

1. *Zeller E. Outlines of the History of Greek Philosophy / Edward Zeller / London: Longmans, Green, and Co. 1886. – 363 p.*
2. *Taylor C. C. W. Introduction / C. C. W. Taylor. – In: Routledge History of Philosophy. – In 10 Volumes. – Vol. 1. From the Beginning to Plato. – London and New York: Routledge, 1997. – P. 1–7.*
3. *Arnim H. Die europaeische Philosophie des Altertums / Hans Arnim / In: Die Kultur der Gegenwart. Ihre Entwicklung und ihre Ziele. – Teil I. Abteilung*

V: Allgemeine Geschichte der Philosophie. – Berlin, Leipzig: Verlag von B. G. Teubner, 1909. – S. 115–287.

4. *Windelband W.* History of Ancient Philosophy / Wilhelm Windelband / New York: Charles Scribner & Sons, 1906. – 393 p.

5. *Энгельс Ф.* Діалектика природи / Фрідріх Енгельс. – Київ: Політвидав України, 1980. – 357 с.

6. *Татаркевич В.* Історія філософії. / Владислав Татаркевич / Історія філософії. – У 3 томах. – Том 1: Антична і середньовічна філософія. – Львів: Свічадо, 2006. – 456 с.

7. *Furley D.* Aristotle the philosopher of nature / David Furley. – In: Routledge History of Philosophy. – In 10 Volumes. – Vol. 2. From Aristotle to Augustine. – London and New York: Routledge, 1999. – P. 9–39.

8. *Платон.* Федон / У кн.: Платон. Діалоги. – К: Основи, 1999. – С. 234–292.

9. *Aristotle.* De Caelo / In: The Works of Aristotle. – In 12 Volumes. – Vol. 2. – Oxford: At the Clarendon Press, 1930. – P. 268^a–313^b.

Хамар У.В.

АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ОБОСНОВАНИЯ ЗНАНИЙ АРИСТОТЕЛЕМ

На основании изучения работ Аристотеля выявлено случаи, когда он доказывают такие положения, которые в дальнейшем оказались фактически ложными. Показано, что подобная эристичность была свойственна также трудам его учителя Платона. Проанализированы причины такого явления. Обосновано, что оно является следствием того, что реально действующим критерием истинности знаний было соответствие их онтологической концепции. Это допускало обоснование путем не совсем корректных доказательств с целью объяснения явлений, в ожидании, что эти конкретные объяснения окажутся истинными.

Ключевые слова: *Аристотель, метод познавательной деятельности, критерий истинности.*

Khamar U.V.

THE ANALYSIS OF JUSTIFICATION OF KNOWLEDGE BY ARISTOTLE

The subject of study, that has results represented in this publication, is the following problem. In the age of antiquity, one can often find cases of not only false knowledge building but also its proof. The explanation, which a modern day scientist presents as an assumption, the author of that time submitted as a thesis with proof attached to it. This article analyzes the causes of this phenomenon.

The following number of works of Plato and Aristotle are used for this research: «Phaedo» (Plato), «De Caelo» (Aristotle). The works mentioned above allow us to analyze the deductive chains of Plato and Aristotle. The analysis of these works

shows that Plato's and Aristotle's practice of scientific reasoning had its eristic component. This publication analyzes the probable causes of the mentioned above phenomenon. It is concluded that the cause of rather popular usage of incorrect proofs could be the fact, that the cognition was to formulate the most general philosophical principles, and then – to formulate plausible explanation of specific phenomena on this basis. For example, Plato originally formed an ontological concept, and after that, outlined explanations of natural phenomena in his work «Timaeus» accordingly, which was a general practice of his. There was no other way to obtain and justify knowledge. There were neither the tools of empirical research, nor the awareness of the importance of this method of cognition. That is why ancient philosophers could not implement the criterion of empirical confirmation. As a result, the only working criterion of truth was a conformity between already constructed explanations and general philosophical principles as well as ontological concept. The awareness of the inability to verify the explanations in some other way and the lack of predictions whether it could be done in the future led to the creation of a specific to the age of antiquity method of cognition. The method consists of the following ideas in order: 1) formulate the ontological concept; 2) construct the explanation of specific phenomena that would not contradict this ontological concept; 3) find the proof for these explanations.

Thus, the ancient methodology allowed justifying knowledge by using not entirely correct proofs to explain different phenomena with the hope that compliance with the ontological concept should become a guarantee that this particular explanation must be true.

Keywords: *Aristotle, Plato, method of cognitive activity, criterion of truth*

Надійшла до редакції 17.08.2016 р.